

Michael K. Silber
Megtűrt idegenekből honpolgár katonák
A zsidók katonai szolgálata
*II. József korában**

Deák Istvánnak

A zsidók katonai szolgálatának története bensőségesen egybecseng az emancipáció ritmusával, érzékenyen rezdül annak előrehaladására és megtorpanásaira. Az újkori nacionalizmus kibontakozásával a zsidók részvétele a nemzeti felszabadító háborúkban jelképes tőkévé vált a nemzeten belüli jogos helyért vívott küzdelemben. Lett légyen bár szó akár a legendás Berek Joszelewicz parancsnoksága alatt Varsót 1794-ben hősiessen védelmezett és súlyos veszteségeket szenvedett zsidó hadtestről vagy a német felszabadító háborúk során a Napóleon elleni harcra lelkesen a lobogó alá sereglett zsidó önkéntesekről, akár a magyar ügyet 1848–49-ben hűségesen szolgált zsidó nemzetőrökről és honvédekről (dicsekedtek „húszezer” főről – szolgálataikat kifejezetten elismerik a forradalom végnapjaiban elfogadott zsidóemancipációs törvény bevezető megjegyzéseiben) vagy pedig az 1860-ban Garibaldi vörösingeseihez csatlakozott zsidó felkelőkről, a fegyvert fogott zsidó férfiak vitézségét és gyakran aránytalanul nagy létszámú részvételét ismételten hangoztatták annak demonstrálására, hogy a zsidók nem a nemzet mostohagyermekai, hanem egyenjogúsításra érdemesek, és igazi lengyeleknek, németeknek, magyaroknak vagy olaszoknak tekintendők.¹ A fentiek egyenes következményeként a hadsereg nem kevésbé híven tükrözte az emancipációtól való meghátrálást a huszadik században. Az első világháború alatti „bliccelés” és gyávaság visszatérő vádjai, a hírhedt

Judenzählung (zsidószámlálás), amely Németországban (és néhány másik országban) a zsidók kellő százalékos arányáról igyekezett megbizonyosodni a harcoló alakulatokban, a két világháború közötti időszakban a zsidók elbocsátása, illetve kirekesztése számos ország tisztikarából és a második világháborús Magyarországon a zsidók leminősítése munkaszolgálatos állományi egységekbe – mindezek a zsidóemancipáció visszafordítására és a zsidóság mint nemzetidegen test kirekesztésére irányuló kísérletet jelezték.²

A zsidók katonai szolgálata és társadalmi beilleszkedése közötti kapcsolat azonban az újkori nacionalizmus kibontakozása előttre nyúlik vissza, még ha csupán néhány esztendővel is. Az első egyenjogúsítási viták nem a nemzettagság, hanem a hazaszeretetre való képesség és az állampolgári kötelességek teljesítésére való alkalmasság fogalomkörében zajlottak. Akkor inkább az államhoz, semmint a nemzethez tartozás volt a kérdés. Mi több, a zsidók katonai szolgálata fölötti vita nem a francia forradalom által gerjesztett, bimbózó nacionalizmus ismerősebb közegébe ágyazottan, hanem egy évtizeddel korábban, a felvilágosult abszolutista állam és a II. József császár (1780–1790) által a Habsburgok országaiban kezdeményezett intézkedések keretében indult meg. A császár zsidó alattvalói iránti reformpolitikája sokoldalú diskurzust hozott mozgásba, amelybe bekapcsolódtak birodalmi hivatalnokok; a felvilá-

* Megjelent angolul: „From Tolerated Aliens to Citizen-Soldiers: Jewish Military Service in the Era of Joseph II”, in: Pieter M. Judson – Marsha L. Rozenblit (szerk.): *Constructing Nationalities in East Central Europe* (Államalkotó nemzetiségek Kelet-Közép-Európában) [6. kötet: *Austrian and Habsburg Studies* (Osztrák és Habsburg tanulmányok)]. Oxford–New York, Berghahn Books, 2004, 19–36. o.

gosodás hívei, legnagyobbbrészt németek, de idővel franciák is; *mászkilok*, azaz a zsidó felvilágosodás, a *bászkalá* támogatói; és végül a hagyományőrző zsidó társadalom képviselői. Terjedelmi megfontolások miatt az alábbiakban csak egy hosszabb tanulmány egyes témáinak érintőleges tárgyalására szorítkozhatunk.³ Állításom a következő: a zsidók katonai szolgálata fölötti vitának az 1780-as évtizedbeli alakulása ékesen szemlélteti az elmozdulást a (zsidók és nem zsidók által egyaránt vallott) régi felfogástól – miszerint a zsidók csupán megtűrt idegenek – a felé a gondolkodás felé, hogy a zsidók egyenrangú polgárok jogokkal és kötelességekkel.⁴ Úgy vélem továbbá, e történelmi folyamat dinamikáját csak akkor ragadhatjuk meg egészen, ha felismerjük, hogy az állam és a közsféra felvilágosult, *mászkilikus* és tradicionális rétegeinek kölcsönhatása hajtotta előre. Mivel pedig a zsidók katonai szolgálatáról szóló nyilvános vita többnyire átvitelt a határokon, a jelen elemzés, bár a Habsburg állam politikájára összpontosít, végeredményben nemzetek fölötti mutatókhoz igyekszik igazítani vizsgálódásának léptékét.

„A legkomolyabb indok annak hangoztatására, hogy a zsidók nem kaphatnak a többi állampolgárral egyenlő jogokat – írta Christian Wilhelm Dohm porosz *Aufklärer* és hivatalnok *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden* című nagy hatású értekezésében, amely 1781-ben a zsidó integráció fölötti vita nyitányát jelezte – az a hiedelem, miszerint a zsidóknak a vallásuk tiltja, hogy a hadseregben szolgáljanak... [N]em kérhetnek egyenlő jogokat olyan társadalomban, amelyet szükség esetén nem hajlandók megvédeni.”⁵ A következő évtizedekben a vallásgyakorlás csorbításának az állam iránti kötelességek teljesítése végetti kívánalma súlyos erőpróba elé állította a hívő zsidókat. De a katonai szolgálat egy sor olyan problémát is előidézett, amely túlmutatott a vallás és a hazafias kötelességek összeegyeztethetőségének kérdésén. Lényegileg ebben öltött testet „a zsidók fizikai, erkölcsi és politikai regenerációja” (ezt a címet viselte egy kulcsfontosságú értekezés, amelyre még visszatérünk) iránti általános igény: még a zsidó ügy legmegértőbb pártolói is úgy érezték, ez a megújodási folyamat az eredményes beilleszkedés elengedhetetlen előfelté-

tele.⁶ A zsidó katona, mint látni fogjuk, az emancipáció egész problematikájának képviselőjévé vált.

A zsidók II. József uralkodása alatti katonai sorozásának története kényelmesen három szakaszra osztható: a zsidó integráció tárgyában Dohm pamfletje és József türelmi rendelete által kiváltott heves vita első két esztendejében – 1781 nyarától 1783-ig – a zsidók integrációjával szembeni szinte minden fontosabb kijelentés fölvetette a zsidók katonai szolgálata lehetőségének és kívánatosságának kérdését. Jellemző erre az időszakra, hogy sem az állam, sem a hagyományokhoz ragaszkodó zsidó társadalom nem játszott szerepet azokban az elméleti vitákban, amelyek a zsidók katonai szolgálatának lélektani, élettani és történelmi vonatkozásaira éppúgy kiterjedtek, mint arra, vajon a zsidó vallásjog, a *bálákba* megengedi-e az efféle szolgálatot. A vitákat osztrák és német közírók folytatták – zömmel felvilágosodott nem zsidók, bár részt vett bennük néhány *mászkil* (az *Aufklärung* zsidó megfelelője, a *bászkalá* híve) is, jelesül a híres filozófus, Moses Mendelssohn. A második szakaszban, 1787 nyarától 1788 nyaráig a Habsburg állam és a katonai bürokrácia berkeiben a zsidók katonai szolgálatának megvalósíthatóságát mérlegelték.⁷ A császár, a kancellária és a haditanács ekkor meghánytak-vetettek számos, öt-hat évvel korábban fölmerült kérdést, ezúttal határozottan gyakorlati eredményekkel. Előbb a galíciai zsidókat, majd más Habsburgországok lakóit szólították föl, hogy állítsanak újoncokat a hadseregbe. Az 1788 nyarától

II. Lipót uralkodásába átnyúló, 1790 végéig terjedő időszak bonyolultabban alakult: a hagyományörző zsidó szektor más zsidó hitközségeknek küldött körlevelekben és a császárhoz fölterjesztett petíciókban nyilatkoztatta ki, hogy ellenzi a katonai szolgálatot. Először akadtak *mászki-lik*, akik nyíltan összezsaptak a hagyományörző vezetéssel ebben a kérdésben, míg a felvilágosult nem zsidó közvélemény gyorsan egységbe tömörült, és egyértelműen az intézkedés mögé állt. Meglepő módon azonban néhány *mászki* erős fenntartásoknak adott hangot a zsidó katonai szolgálat kívánatosságát és méltányosságát illetően. A zsidók sorkötelezettségét övező viták első évtizedében sokrétű összjáték zajlott a felvilágosult abszolutizmus, a közzsféra, a *bászkiála* és a hagyományörző zsidó társadalom között.

II. József 1781 őszen számos nagy horderejű rendeletet hozott, köztük a jobbágyfelszabadításról szólót, valamint nem katolikus alattvalóira, keresztényekre és zsidókra egyaránt vonatkozó több türelmi rendeletet. Minden olyan tartomány, amelyben jelentős zsidó népesség élt, megkapta a zsidó *Toleranzpatent* helyi viszonyokra alkalmazott, saját változatát. József uralkodása alatt összesen nyolc ilyen ediktumot bocsátottak ki.⁸ A *toleranciapátens* általánosságban feloldotta a zsidók gazdasági tevékenységének sok korlátozását, megengedte, hogy a zsidók a kereskedelem és a kézműipar bármely ágát űzzék, és arra biztatta a zsidókat, hogy szerezzenek világi, német iskolázottságot. Bár a Habsburg állami bürokrácia belső eszmecseréin eleinte csak futólag említették a zsidók katonai szolgálatát,⁹ világos, hogy József rendelkezéseinek híre szította föl a kérdés fölötti vitát mind a Habsburg-birtokokon, mint a német fejedelemségekben. Több bécsi és prágai röpiratot¹⁰ követően mindazonáltal Christian Wilhelm Dohm, Johann David Michaelis és Moses Mendelssohn háromoldalú levélváltása szolgálta a legérdekesebb megállapításokat. Szokatlanul jól értesült vitát tett lehetővé, hogy Dohm akkoriban a porosz haditanács hivatalnokaként dolgozott, Michaelis pedig híres göttingeni teológus és orientalista volt, aki a bibliai törvények történetére szakosodott.

Várható-e a zsidóktól, hogy teljesítsék az állampolgárságuk révén rájuk háruló kötelességeket? Vallásuk szükségképpen ellenkezik-e a

katonai szolgálattal? Az állam igényeihez igazítható-e a judaizmus? Ezeket a kérdéseket vetette föl Dohm 1781-ben a zsidók polgári jogállásának jobbításáról írott híres értekezésében. A jobbítás fogalma kulcsszerepet játszott, és kettős mondanivalót hordozott: az állam a több évszázados diszkriminatív jogszabályok kiiktatásával javítson a zsidók politikai és jogi helyzetén, az újonnan létrehozott gazdasági és művelődési lehetőségek pedig idővel átalakítják, megújítják a zsidókat, mivel ez a jelenlegi állapotában leromlott, elkorcsosult nép komoly kulturális, morális és spirituális fejlődésre szorul. Dohm általában véve közel jutott a zsidók polgári, sőt politikai egyenlőségének fölkarolásához. Röpirata utolsó lapjain azonban elfogadta azt a nézetet, hogy ha a zsidó vallás leküzdhetetlen akadályokat gördít a katonai szolgálat útjába, akkor a jogegyenlőség megtagadása tökéletesen érthető és indokolt. Két évvel később, műve második kötetében Dohm egy teljes fejezetet szentelt e kérdésnek, és még tovább ment: ha vallásuk meggátolja a zsidókat a katonai szolgálatban, akkor az állam vagy szabjon ki kvótát, amely korlátozza a zsidó lakosság létszámát, vagy pedig toloncoljon ki minden zsidót az országból.¹¹ „Minden attól függ – írta Dohm –, igaz-e, hogy a zsidóknak vallásuk tiltja, hogy a hadseregben szolgáljanak.”¹²

Az elsődleges akadályt nem az képezte, hogy a judaizmus pacifizmust hirdetett, miként egyes keresztény szekták, hanem inkább a szombat szentségének megtörése azáltal, ha aznap harcolnak. Dohm okfejtése szerint a mózesi törvények és ókortörténeti bizonyítékok egyaránt azt mutatják, hogy a zsidók mind saját királyságuk gazdáiként, mind önrendelkezésük elvesztése után sábbátkor is becsülettel helyálltak a harctéren és „teljesítették állampolgári kötelességüket”. A zsidó vallásjog nem akadály a katonai szolgálatnak, jelentette ki Dohm. Épp ellenkezőleg, „egy kiváló zsidó tudós” meggyőzte őt, hogy a katonai szolgálat ma éppúgy megengedett, mint az ókorban volt. Dohm bizonyosságul a Májjúni-kódex szövegét (*A sábbát törvényei*, 2.23–25) hozta föl, amely hangsúlyozta, hogy egy szombatnapon ostromlott város védelmében akkor is kötelező részt venni, ha akár egyetlen élet forog veszélyben. Később Dohm két gyakran idézett jelenkori példára hivatkozott, amely alátámasztotta érvelését: a zsidók részvételére a surinami milíciában és az amszterdami rabbi 1781-es „fel-

mentés"-ére, amely megengedte a zsidóknak, hogy sábbátkor a holland és az angol flotta csatájában harcoljanak.¹³

Mindez azonban elméleti okoskodás. A gyakorlatot illetően Dohm elismerni kényszerült, a német zsidók jelenleg fizikailag és morálisan nem eléggé fölkészültek arra, hogy a hadseregben szolgáljanak. Többnemzedéknyi jobb bánásmódot igényel az állam részéről, hogy a zsidók végül megújuljanak, majd visszatérjenek az ősi mózsesi vallás „nemesebb és szabadabb szelleméhez”, „a társadalom igényei szerint megreformálják vallási törvényeiket és szabályaikat”. És bár addig az ideig a zsidók nem élvezhetnek teljes politikai egyenlőséget, semmi sem indokolja, hogy az állam ne bánjon velük a társadalom hasznos tagjaiként, olyasformán, mint a kvékerekkel és más pacifista szektákkal. Hadkötelezettségüket teljesíthetik helyettes állításával, evégből igazán jogos, hogy a zsidóknak különadót kelljen fizetniük. Noha tény, hogy a katonai szolgálat ősidóktól fogva az igaz honpolgárság és hazafiasság próbaköve, az *újkori* hadsereg és a hadviselés természete, mondta Dohm, mindezt megváltoztatta. „Korunkban a háborúkat nem a hazáért és szabadságért harcoló, honszerető polgárok seregei vívják, hanem fizetett zsoldosok, akiknél a hazafias hevület helyét a szakszerű feladatteljesítés, a szigorú függelem és a szakmai megbecsülés lassanként kialakuló érzése veszi át...”¹⁴

Meghökkentő, hogy ezek a modern katonászkodás jellegéről vallott nézetek – amelyeket nem csekélyebb személyiség, mint egy porosz haditanácsos juttatott kifejezésre! – szinte egyik napról a másikra elavultnak bizonyultak. Nemcsak a forradalmi francia polgárhadseregek egy évtizeddel későbbi megjelenése mondott ellent nekik, de már korábban is megkérdőjelezték őket II. József intézkedései, méghozzá éppen, mint látni fogjuk, a zsidó katonai szolgálat összefüggésében.

Michaelis, a Göttingeni Egyetem jeles bibliatudós és orientalista professzora egyetértett azal, hogy a katonai szolgálat valóban döntő kérdés, amely meghatározza, egyenlőséget érdemelnek-e a zsidók, de nem osztotta Dohm langyos optimizmusát. „A zsidók mindaddig nem fogják katonákkal segíteni az államot, amíg nem változtatnak vallási nézeteiken.” A jelent illetően úgy vélte, a zsidó vallás által állított akadályok leküzdhetetlenek. A zsidók Izráel országukká va-

ló messiási helyreállításába vetett hitük következtében mindig átutazónak, idegen nemzetnek fogják tekinteni magukat, ennél fogva képtelenek hazafias érzületet táplálni. A „kiváló zsidó tudós”-tól merített vallásjogi bizonyosságot pedig Michaelis gúnyosan elutasította: Majmonidész csak honvédő hadviselést engedélyezett a zsidóknak. Mint megjegyezte, a zsidók semmilyen más háborúban „nem harcolnak sábbátkor, mert tilos nekik, hacsak meg nem támadják őket”. Nemcsak a szombat vagy a megszámlálhatatlan ünnep- és böjtnap tisztelete, hanem különleges étrendjük is gondokat okozhat. „Amíg betartják a kóser és nem kóser ételekre vonatkozó törvényeket, addig szinte lehetetlen, hogy sorainkba fogadjuk őket.” És még ha ez megoldódhatna külön zsidó egységek szervezésével, egy másik probléma leküzdhetetlen akadályt teremtene: „a zsidók esküje az egyik legbonyodalmasabb dolog a világon”. Egyébként is, zárta eszme-futtatását rosszmájúan, a zsidó fajta túlságosan alacsony ahhoz, hogy megfeleljen a modern európai hadseregek követelményeinek!¹⁵

Moses Mendelssohn – kétségkívül Dohm „kiváló zsidó tudós”-a és talán Michaelis alacsony zsidókkal kapcsolatos szurkálódásának célpontja – a konkrét *hálákhikus* (zsidó vallásjogi) kérdésekkel nem foglalkozott, ehelyett hűvösen szenvtelen, meglehetősen cinikus megfigyeléseket tett az ember általánosan jellemző pragmatizmusára vonatkozóan. „Ha a személyes meggyőződés összeütközésbe kerül a törvényekkel, az egyén dolga, hogy maga oldja meg ezt a problémát. Ha ilyenkor a hazát kell megvédeni, mindenki, akit felszólítanak, köteles ennek eleget tenni. Ilyen esetekben az emberek rendszerint tudják, miként módosítsák meggyőződésüket, igazítsák állampolgári kötelességükhöz. Csupán a kettő közötti ellentét mértéktelen hangsúlyozását kell kerülniük.” A három *Aufklärer* közül egyedül Mendelssohnt nem zavarták a zsidó katonai szolgálatból eredő vallási problémák, megjegyzésre érdemes azonban, hogy ő ezt a katonai szolgálatot csak a távoli jövő lehetőségének látta. „Néhány évszázad alatt a probléma eltűnik vagy feledésbe merül.” Akárcsak Dohm, ő is arra számított, hogy a gyakorlatban hosszú idő telik el, mire a zsidó társadalom megtanul az új realitásokhoz alkalmazkodni, de nem kételkedett abban, hogy az idő fokozatosan felmorzsolja a vallási kifogásokat. „Ily módon hanyagolták el a keresztények hitalapítóik elveit – fejezte be epésen –, váltak hódítókká, elnyomókká és rab-szolga-kereskedőkké, és a zsidók is ily módon válhatnak katonai szolgálatra alkalmassá. Nyilvánvaló azonban, hogy kellő magasságot kell elérniük, miként Herr Michaelis emlékeztet bennünket, hacsak – tette hozzá gonoszkodva – nem kizárólag ellenséges pigmeusok és zsidó társaik ellen vetik be őket.”¹⁶

A Mendelssohn és Dohm által előrevetített ráérős fejlődés elmaradt. Évszázadok helyett néhány röpké év kellett csupán, hogy az élet próbára tegye Mendelssohn jóvondolását. 1787 augusztusában Brigido gróf, Galícia kormányzója javaslatot terjesztett elő olyan átfogó törvényi szabályozásra, amely meghatározná a fennhatósága alá tartozó zsidók jogállását. Ezt a galíciai zsidókat illető türelmi rendeletet jóval szélesebb körűnek szánta József minden addigi reformjánál. A Brigido-féle javaslat számos cikkelyének egyike azt ajánlotta, hogy a zsidókat a szállító csapategységekhez vezényeljék. A csá-

szár 1788. február 18-án elrendelte, hogy a galíciai zsidókat fogathajtónak sorozzák be az el-látó alakulatokhoz és a tüzérséghez. (Zsidók régtől fogva tettek szolgálatokat hadiszállítóként, és a fuvaros a jól ismert zsidó foglalkozások közé tartozott.) A rendelet úgy szólt, hogy a kocsisok azonnal meg is kezdhetik szolgálataikat a törökök ellen akkor kitört háborúban.¹⁷

A haditanács hátrahőkölt. Nemcsak hogy nem kérték ki a véleményét erről a döntésről, de három évvel korábban már ki is fejezte a zsidók katonai szolgálatával ellentétes álláspontját. Miután a kancellária 1785-ben javasolta, hogy a zsidókat hívják be a szállító hadtesthez, a haditanács azzal az indokkal hárította el ezt, hogy az újonnan létrehozott hadtest 1782 óta a reguláris hadsereg része, ennélfogva zsidóknak nincs benne helyük. Azt azonban nem ellenezte a tanács, hogy szerződéses alapon zsidó polgári személyeket alkalmazzanak.¹⁸ Most, 1788-ban Hadik tábornagy, a haditanács elnöke kiemelte a szükségtelen nehézségeket, amelyeket a sábbát megtartása és a zsidó étkezési törvények rónának mind a hadseregre, mind a zsidókra. Az udvari kancelláriát azonban nem győzte meg: a vallásgyakorlás problémái megoldhatóak kis létszámú zsidó *Kameradschaftok*, bajtársi csoportok felállításával, amelyekben a zsidók együtt főzhetnek és imádkozhatnak, ezenkívül arra kell ösztönözni a parancsnokokat, hogy tanúsítsanak kellő érzékenységet és tapintatot, amikor a zsidókat szombati munkára osztják be.

A zsidó vallás és a katonaélet nem okvetlenül ütközik egymással: miként az ókor történelme is szemlélteti, a zsidók pontosan abban a korszakban szereztek hírnevet harcias és gyakorta győztes népként, amikor a leghívebben betartották törvényeiket. A haditanács tántoríthatatlanul újból fölsorakoztatta a zsidók besorozása elleni érveit. Az ókori történelem a jelenkori körülményekre nem irányadó. Emellett a zsidók behívása ellentétben állna a császár vallási türelmességi politikájával, hiszen a hadseregben elkerülhetetlenül a sábbátjuk és étkezési törvényeik megszegésére kényszerülnének. Egyébként, jegyezte meg befejezéséppel Hadik, szállítási feladatokra bőven akad újonc. Talán jobb lenne újra megfontolni és a háború időtartamára fölfüggeszteni a zsidók sorkötelezettségét, ha pedig majd helyreáll a béke, kigondolni külön zsidó alakulatok létrehozását.¹⁹

A császár nem tágtított. Nem lehetett kérdéses, hogy a zsidóknak a hadseregben kell szol-

gálniuk. Vallási igényeik kielégítésére azonban kizárólag a szállító egységekhez vezényelheték őket, és megengedték nekik, hogy a főzéshez külön *Kameradschaftok* alakítsanak. A szombati munkát illetően József hajthatatlan maradt: a zsidókat ugyanúgy kellett kezelni, mint a keresztényeket. Nem mentesülhettek a sábbát miatt azon feladatok teljesítésétől, amelyek végrehajtására a keresztényeket vasárnap kötelezték. 1788. június 4-én József udvari rendeletet adott ki, amely valamennyi tartományára kiterjesztette a zsidók hadkötelezettségét.²⁰

A fenti levelezésből világosan kitűnik, Józsefet nem haszonelvű számítás vezette, amikor ragaszkodott ahhoz, hogy a zsidókat katonai szolgálatra kötelezzék, jóllehet zsidó történetek gyakran fogalmazzák meg ezt a vádat a császárral kapcsolatban. Éppenséggel a hadvezetést készítették pragmatikus megfontolások arra a kijelentésre, hogy a zsidó munkaerő megnyerésének előnyét több mint ellensúlyozná a szervezési fejfájás, amelyet a zsidók vallásgyakorlása óhatatlanul okozna. A következő napok még inkább rávilágítottak a József megalkuvást nem ismerő felfogása és a befolyásolhatóbb, pragmatikusabb haditanács (vagy ha már itt tartunk, egy másik haditanácsos, a porosz Dohm) nézetei közötti kontrasztra. Július 10-én a galíciai zsidóság petícióban folyamodott a császárhoz, azt kérvényezte, hogy a zsidók teljesen mentesüljenek a katonai kötelezettségek alól, tekintettel azokra a megpróbáltatásokra, amelyeket a katonaelet a vallásgyakorlásra nézve jelentene. A császár kinyilvánított vallási türelmességi politikájára hivatkozva azt javasolták továbbá, hogy ha a zsidók nem kaphatnak teljes mentességet, akkor legalább állíthassanak helyettest vagy fizethessenek megváltást. Így tapasztalt zsoldosokat szegődtethetnek helyettük.²¹ József erélyesen elutasította a haditanács igencsak öntömjénező ajánlását, amely annak dacára a petíció elfogadását szorgalmazta, hogy a kérvény ellenkezett a tanács általános újoncozási politikájával. József hallani sem akart erről. A sarkára állt, és 1788. szeptember 3-i határozatával lezárta a kérdést, szertefoszlatt mindenfajta mentesítési vagy helyettesítési reményt. Egy passzusban, amely a későbbiekben több jogszabályban is visszatért, leszögezte: „A zsidó, mint ember és polgártárs [*Mitbürger*] további megfontolás nélkül mindarra alkalmazandó, amire mindenki más köteles. Vallását ezáltal nem éri sérelem, mivel szabadon eheti azt, ami

neki tetszik, és sábbátkor semmi máshoz nem kell tartania magát, mint amit a szükség megkíván, és amit a keresztény is köteles vasárnap megtenni.”²² Míg Dohm, emlékezhetünk, nem látta igazi akadályát annak, hogy a zsidók zsoldos helyettesek állításával teljesítsék az állam iránti kötelezéseiket, József kitarzott amellett, hogy „a zsidó, mint ember és polgártárs” megkérdőjelezhető használhatósága ellenére olyan kötelezéseket visel, amelyeket nem háríthat át másokra, amelyeket személyesen kell teljesítenie.

A jelek szerint Józsefet és kancelláriája felvilágosodottabb tényezőit – ismét a haditanáccsal ellentétben – szemlátomást nem nagyon aggasztotta az, hogy a zsidók vallása összetűzésbe kerülhet az állam iránti kötelezéseikkel. A kérdés taglalásából teljesen hiányzott a *bálákbikus* probléma, amely annyira zavarta Michaelist és Dohmot, tudniillik, hogy megengedhető-e sábbátkor támadó háborút viselni. A katonaelet nem annyira elvi problémát jelentett a vallásos zsidóknak, mint inkább barátságatlan társadalmi és kulturális környezetet, ezen a téren pedig József nyilvánvalóan türelmetlenül figyelte a haditanács túlon túl óvatoskodó felfogását. Úgy vélte, a zsidó kifogásoknak nem szabad engedni; idővel, ahogy felvilágosultabbakká válnak és jobban megszabadulnak ősi előítéleteiktől, a katonai szolgálat iránti hozzáállásuk is változik majd. A jozefinus állam a gyakorlatban figyelemreméltóan érzékeny volt a zsidó újoncok sa-

játos szükségleteire. 1788-ban például a hadsereg külön egyenruhát biztosított a zsidó katonáknak, még hozzá *sátneztől*, azaz a zsidó törvények által tiltott szálkeveréstől menteset. De a jozefinus érzékenységnek is megvoltak a határai. Elutasították a haditanács azon javaslatát, hogy a zsidókat összpontosítsák külön zsidó ezredекbe, és háborús időkben sokszor még a külön *Kameradschaftok* fenntartása is lehetetlen volt. A zsidó katonák rendszerint környékbeli zsidó helységekből vásároltak kóser élelmet, de ha zsidó településektől távol állomásoztak, akkor ezt nem tudták megoldani.²³

A galíciai zsidóság katonai szolgálattal szembeni kifogásaira válaszul József és a kancellária egy valóban úttörő intézkedést hozott, amely fontos lépést jelentett a zsidók társadalmi beilleszkedésének előmozdítása irányában. A galíciai küldöttség a császárhoz fölterjesztett petíciójában azzal érvelt, hogy a zsidó katonától megtagadják a méltányos elbánást, mert bármennyire odaadóan vagy kimagaslóan szolgál is a hadseregben, éppolyan csekély a lehetősége az előbbre jutásra, mint a civil szektorban.²⁴ Hadik tábornagy még áprilisban csakugyan kifejezetten arra hivatkozott, hogy a hadsereg csapatszelleme és presztízset csorbítaná, ha a zsidókat, akik a polgári életben el vannak zárva bizonyos előmeneteltől, olyan beosztásokba léptetnék elő, ahol keresztény katonáknak parancsolhatnának.²⁵ Kollowrat kancellár azonban a császárnak küldött néhány hónappal későbbi ajánlásában visszautasította a galíciai zsidóság kifogásait, mint megalapozatlanokat. „Miután Felsőged kegyeskedett megengedni a zsidóknak, hogy bármely hivatalt a keresztényekhez hasonlóan betölthessenek, magától értetődik, hogy a katonaság terén is előttük állnak mindazok az elismerések, amelyeket más hitűek kiérdemelhetnek.”²⁶ A kancellár itt mintha azt visszhangozta volna, amit József már 1781-es türelmi rendeletében meghatározott a nem katolikusok számára: „Bármely hivatali posztra történő kiválasztás vagy kinevezés egyedüli ismérve – amiként az hadseregünkben a legcsekélyebb nehézség nélkül és nagy hasznossággal már régóta érvényes – a jelölt tisztessége és rátermettsége, valamint keresztényi és erkölcsös életvitele legyen; a valláskülönbség figyelmen kívül hagyandó.”²⁷ Így a viták, amelyek a zsidók katonai szolgálata és a keresztények fölötti hatáskörrel járó pozíciókba előléptetése kapcsán zajlottak, az állampolgárság kérdéseire és valamiféle egyenlőség

elgondolásához vezettek. Vajon kineveztek zsidókat katonatiszté József uralkodása alatt? Talán igen, ha hihetünk egy majna-frankfurti hírlapi tudósítónak, aki azt jelentette, hogy Hohenlohe herceg az ő székely huszárjainál már 1788-ban *Wachmeister*ré, őrmesterre léptetett elő egy zsidót. „Két másikat, aki már altiszti [*Unteroffizier*] rangban szolgált, hadnaggyá léptettek elő a Bukassowich szabadcsapatoknál.”²⁸

József uralkodásának első esztendeiben a közzsférában rendkívül heves vita dúlt a zsidók katonai szolgálatáról, míg a törvényhozásból és a hivatali eszmeccserékből észrevehetően hiányzott a téma. Az évtized második felére azonban a József és felvilágosultabb hivatalnokai által hozott intézkedések egyszer s mindenkorra eldöntötték a kérdést. Ha a galíciai behívások előtt a felvilágosodott közvélemény egyes rétegei még tétovázhattak a zsidók katonai szolgálatát illetően vagy távoli kilátásnak tekinthették azt, 1788 tavasza után a vita más síkra terelődött. A Habsburg törvényhozás széles körű hatásait jól példázza az, ahogyan a franciaországi Metzi Akadémia védnökségével 1787-ben rendezett híres esszépályázat két résztvevőjének nézeteit befolyásolta.²⁹ Zalkind Hourwitz, a radikálisabb *házkálá* egyik képviselője mérlegelte a katonai szolgálat lehetőségét, de azután elvetette, mert a sábbátkori munkára, utazásra, lovaglásra, kocsizásra stb. vonatkozó számos talmudi tiltás és egyéb megszorítások „tábori katonai szolgálatra teljességgel alkalmatlanná tették a zsidókat”. Hozzátette azonban, hogy az ország belső védelmére karhatalmi szolgálatban részt vehetnének. Szombatonként keresztények lépnének a helyükre, vasárnap viszont zsidók örködnének, ahogy Surinamban és más holland gyarmatokon.³⁰ Érdekes, hogy bár Hourwitz ismerte a Dohm–Michaelis–Mendelssohn-levélváltást, Dohm óvatos és szkeptikus értékelése felé hajlott. Elképzelhetetlen azonban, hogy Hourwitz akkor foglalta volna el ezt az álláspontot, amikor a galíciai sorozás már befejezett tény volt. A metzi vetélkedés egy másik résztvevője, Grégoire abbé szintén föllevenítette Michaelis egyes érveit a behívás mellett és ellen. Hourwitztól eltérően azonban ő már ismerte II. József intézkedéseit; ráadásul arról is tudott, hogy „a berlini zsidó újságírók” eloszlatták a sábbát megszegésével kapcsolatos félelmeket

hitsorsosaik körében.³¹ József jogszabályainak eredményeként az elméletet immár átültették a gyakorlatba, úgy tűnt, a korábban heves vitát kiváltott számos cikkely többé nem gerjeszt problémákat, és nyugvópontra jutott. Más kérdések azonban most váltak fenyegetővé.

A zsidó nagyközönség általános megrökönyödéssel fogadta a sorozás hírért. „Nagy volt a gyász a zsidók között – írták a galíciai zsidóság képviselői Mantovába –, nyilvános böjtölés, sírás, jajveszékelés... Népünkben sokan a lakatlan vadonba menekültek.”³² 1788-ban és a következő években sok fiatal zsidó rejtőzködött az erdőkben és más elhagyatott helyeken. Mások átkeltek a határon Lengyelország akkor még független részeibe, illetve 1790 után Magyarországra, ahol a zsidóknak sikerült visszanyerniük szolgálatmentességüket. A stanislai járásban olyan tömegméreteket öltött a szökdösés, hogy egy ellenséges érzelmű tisztviselőt azon dédelgetett reményének kifejezésére sarkallt, miszerint Galícia hamarosan megszabadul a zsidóktól.³³ „A császárság minden városában, ahol zsidók élnek, ellenállnak a császári dekrétumnak” – írta Saul Ascher német *mászki* nem éppen együttérzés nélkül.³⁴ Az ellenállás egy nevezetes példája erőszakos fordulatot vett, amikor Brodiban furkósbotokkal fölfegyverzett zsidók szembeszálltak egy toborzó különítménnyel. Sebtében Lembergben (Lwów; Lviv) kellett fegyveres alakulatokat a helyszínre vezényelni, hogy leverjék a spontán felkelést.³⁵

„Mi tagadás, ez a dekrétum rendkívüli rémületet és kétségbeesést oltott az emberekbe” – írta a felvilágosodott, névtelen „gradiskai rabbi”. A hadsereg tagadhatatlanul kellemetlen hely. A katonaeletet viszontagságok, sokesztendei szolgálat, kényelmetlen körülmények jellemzik, mindez a nem zsidó társadalom „legalantasabb tömegei” társaságában. Sajnos, sópánkodott a „rabbi”, a zsidók csakis durva előítéletet várhatnak regrutatársaiktól, és ami ennél is rosszabb, kisszerű zsarnokoskodást az altisztektől, akik „embertelen vallási gyűlölettel” bánnak a zsidókkal.³⁶

A hagyományörző zsidók elsődleges kifogása azonban abból a mindenképpenti félelemből fakadt, hogy a katonaelet ellentétes a vallásgyakorlással. „Tudatában kell lennünk, hogy azok a zsidók, akiket katonai szolgálatra hívnak be, idővel megfelelnek Isten Tórájáról – kesergett a ga-

líciai zsidó küldöttek körlevelé. – Mert vajon ki eteti őket zsidó étellel? Meg fogják szentségteletíteni a szombatot, sutba dobják az imákat, Isten Tóráját és más parancsolatokat. Elegyednek majd a gojokkal, eltanulják amazok szokásait, hiszen egy zsidó kerül ezer goj közé. Ez hitünk gyökerestül való kiirtásával és, Isten ne adja, hittagadással ér föl!”³⁷ Úgy tűnik, a körlevelé, amelyet 1788 nyarán menesztettek itáliai zsidó hitközségekhez (és vélhetőleg máshová, másokhoz is), hogy mozgósítsák támogatásukat az udvarnál, egyúttal célozgatott arra, hogy a zsidók jogszerűen kívánnak katonai szolgálatmentességet, legalábbis a saját, szigorúan *bálákbikus* nézőpontjukból tekintve. „Isten nyúlszívűekké tett bennünket!” – jajdultak föl a küldöttek, meglehet, sanda utalásként arra a kategóriára, amely a zsidó törvények szerint csakugyan felmentést adott a katonai szolgálat alól – a gyávaságra.

A hagyományörző vezetés félelmei láthatólag nem a szombaton vívott támadó háború *bálákbikus* tilalmának valamiféle megszegésére összpontosultak, hanem inkább a hadseregbeli hitélet szociológiájára. Miként a katonai szolgálatot pártoló *mászki*ok aláhúzták, a *bálákbá* tág mozgásteret hagyott, így enyhítő körülmények esetén akár a sábbát és a kásrut törvényeinek megszegését is engedélyezhette.³⁸ Sőt a galíciai zsidóság küldöttei mind a császárnak írott petíciójukban, mind a zsidó hitközségekhez eljuttatott körlevelükben hallgatólagosan elismerték ezeket a szempontokat, és óvakodtak a szigorúan jogi kérdések hangsúlyozásától.

Bár *bálákbikus*an megengedhető, mindazonáltal a vallásjogi szentesítés ellenére – vagy talán éppen azért – egyértelműen nemkívánatos volt, hogy nagyszámú befolyásolható fiatalember huzamos időn át vallási devianciában éljen. Mi állt a hagyományörző vezetés félelmeinek középpontjában? Az alapvető vallási követelmények teljesítéséhez hiányzó idő és eszköztár; a hadsereg kényszerű uniformitása és alá-fölé

rendeltségi viszonyai; a katonaeletre oly jellemző bajtársi nyomás; a nem zsidóknak való kitettség és szoros érintkezés – időnként barátság, de gyakrabban ellenségeskedés és csúfolódás. Mindez a legájtatosabb újonc eltökéltségét is kikezdhette. Ahogy az első sorozásnak híre terjedt, az is világossá vált, hogy sok fiatal katonát összezavar, amikor életében először szembesül a vallási előírásokat nem követő életformával. Abraham Trebitsch az ezekről az évekről szóló krónikájában idézte föl a felső-morvaországi újonckontingenst, amely 1788 nyarán vonult át városán, Nikolsburgon (Mikulov). „Akadtak köztük olyanok, akik nem kóser ételt ettek... Kovászosat fogyasztottak pészahkor, és goj bort ittak. Nem tartották a szombatot...” Később, 1789 elején az ő lakóhelyén is megkezdődött az összeírás, és a fiatal, mindenre fogékony katonáknak azt mondták, szívleljék meg ezt az elvet: „Ha valakit bűnre kényszerítenek, Isten megbocsát neki, de ez nem mentség a szándékos vétkezésre.”³⁹ Sokan attól féltek, ezek a fiatal emberek a hadseregben szerzett tapasztalataikat hazaviszik magukkal, nem tudnak majd *hálákbikus* különbséget tenni a katonai és a civil élet között, és ez másokra is átragadhat.

Azok a *mászkilok*, akik helyeselték a császár lépését, könnyen találtak választ az efféle félelmek eloszlatására. Első ízben 1788 nyarán vetődött föl az ötlet, hogy hívjanak egybe laikus és rabbinikus vezetőket, s ez a gyülekezet majd irányadó döntést hoz, miként békíthető össze a zsidó vallás az állam igényeivel. A *mászkilok* okoskodása szerint ez határozott útmutatást adhatott a zsidóknak mind a katonai, mind a civil életre, egyszersmind megnyugtathatta az államt, hogy a judaizmus nem ütközik az állampolgári kötelességgel.⁴⁰

Voltak azonban *mászkilok*, akiket zavart József zsidósorozása. Elia Morpurgo, Saul Ascher és Mendel Lefin mind fenntartásaikat fejezték ki az intézkedéssel kapcsolatban, vagy a keménység és brutalitás miatt, amellyel az újoncszedést végrehajtották, vagy a szállító alakulatoknál a szolgálatból eredő megaláztatás miatt, vagy egyszerűen azért, mert amíg megkülönböztetést alkalmaznak a zsidókkal szemben, nem pedig egyenjogú állampolgárként kezelik őket, addig igazságtalan, ha állampolgári kötelességeik teljesítésére kényszerülnek.⁴¹

Az 1789-es galíciai *Judenpatent* azonban mindezt megváltoztatta. A zsidók most „egyenlőséget” kaptak. Részt vehettek a választáso-

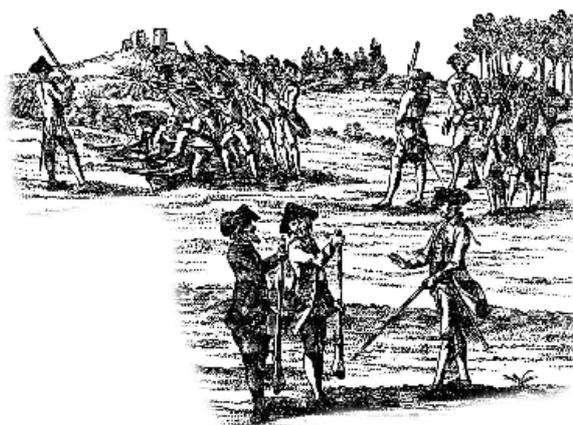
kon, sőt maguk is betölthettek választott közhivatalt.⁴² Miután megengedték nekik, hogy önként jelentkezzenek harcoló alakulatokba, és nyilvánvalóan tisztí rangba is előléptethették őket, a *hászkalá* táborának bármiféle addigi kifogása semmivé vált. Prágában egészen világosan kirajzolódtak az erővonalak, amikor a kormányzat a galíciai rendelet Csehországra való kiterjesztését fontolgatta. A konzervatív frakció hajlandó volt lemondani az egyenlőség ígéretéről, és II. József halála után kérvényezte Lipót császárnál, hogy vonja vissza a katonai behívást, állítsa helyre a hagyományos hitközségi autonómiát és a rabbinikus bíróságokat.⁴³ A *mászkilok* ugyanakkor azt szorgalmazták, hogy az állam hagyja figyelmen kívül a konzervatívok petícióját, és hosszú levelet nyújtottak be, amelyben a zsidók katonai szolgálatának megengedhetősége, sőt kötelezővé tétele mellett érveltek.⁴⁴ Ez a Habsburg-felsőterületen belüli összeütközés párhuzamba állítható azokkal a hasonló vitákkal, amelyek ugyanezekben a hónapokban Franciaországban zajlottak a maradiak és a haladáspártiak között arról, vajon az új jogokkal és kötelességekkel járó állampolgárság kívánatosabb-e, mint a hagyományos hitközségi öngazgatás, és a megtűrt idegenek által testületileg élvezett kiváltságok.⁴⁵ A Habsburg-monarchiában a katonai szolgálat mint állampolgári kötelezettség adott alapot a zsidó jogegyenlőséggel és az állampolgárság árával kapcsolatos sokrétű diskurzusra, amelyből már a francia forradalom kitörése előtt felrémlt az idegen „zsidó nemzet”-ből a honpolgár katonákhoz vezető átalakulás.

A katonakötelezettség a Habsburg Birodalom e periódusában a zsidók nagyobb hányadát érintette, mint Oroszországban I. Miklós hírhedt uralkodása alatt. Néhány esztendő ingtag békével meg-megszakított háborúskodás jellemezte az 1788 és 1815 közötti időszakot. Franciaországtól és a háború legvége felé Poroszországtól eltekintve egyedül a Habsburg-monarchiában soroztak be zsidókat ezekben az évtizedekben. Egy galíciai hivatalnok már 1803-ban úgy becsülte, hogy több mint 15 000 zsidó szolgált osztrák zászló alatt a francia háborúban. A tizenkilencedik század első évtizedében békeidőben esztendőnként mintegy 1400 zsidó újoncot hívtak be, és jóval többet akkor,

ha hadat viseltek. Az 1814-ben berukkolatott félmillió férfiból a zsidók száma valahol 15 000 és 19 000 közé tehető. Ez közelít egy osztrák közíró adatához, akinek számításai szerint egyedül 1809-ben 17 000 zsidó katona szolgált. Így tehát nem tűnik eltúlzottnak a bécsi zsidóság azon 1821-es állítása, hogy a franciák elleni negyedszázados háborúskodásban összesen 35 000 zsidó katona szolgált.⁴⁶

A szolgálati évek után sokan a vallásgyakorlástól elidegenedve tértek vissza közösségükbe. A katonák hamar rossz hírnévre tettek szert. A későbbi rabbinikus irodalom bővelkedik kétes erkölcsüket és vallásosságukat elmarasztaló értékelésekben. A zsidó közösség rosszat sejtő vezetői sokszor a közösség peremére szorult elemek közül próbálták kiválogatni az újoncokat. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy a Habsburg-sorozás nem idézett elő olyan válságot a zsidó vezetésben, amelyet két évtizeddel később a letelepedési övezetet kijelölő cári rendeletek gerjesztettek Oroszországban.⁴⁷ Ez nagymértékben annak a ténynek tulajdonítható, hogy tizenhét év alatti férfiakat ritkán soroztak be, és ha igen, akkor ez a katonai előírások megsértésével történt. Ráadásul ez az állandó háborúskodás időszaka volt, amikor a keresztény népesség tekintélyes hányadát fegyverbe szólították. Annak ellenére, hogy a zsidó népi észjárás a katonai behívást *gözérának* – kegyetlen rendelkezésnek – fogta föl, az intézkedés keménységén talán enyhített annak hallgatólagos méltánylása, hogy a zsidókat nem pécézik ki hátrányos megkülönböztetés végett. Alapjában véve igazságosan bántak velük, annyira egyenrangú félként kezelték őket, amennyire ez megvalósulhatott egy olyan társadalomban, amely továbbra is fenntartott osztály és birtok szerinti különbségtételeket.

A tizenkilencedik század utolsó harmadában a patriotizmus új hulláma söpört végig a zsidó közösségeken, ezek mindinkább azonosultak az uralkodóval, az állammal és az ország lakóival. Még a hagyományörző vezető rétegben is bizonyos politikai kultúrabeli elmozdulás volt érzékelhető.⁴⁸ Noha II. József reformjainak nem minden vonatkozását fogadta osztatlan elismerés, a jogokkal és kötelezettségekkel járó állampolgárság gondolatát egyre többen tették magukévá. Utódainak uralkodása alatt II. József nagyra törő elképzelése háttérbe szorult. Unokaöccse, Ferenc, aki 1793-ban lépett trónra, 1797-ben végül kiadta cseh tartományai számá-

ra a galíciai *Judenpatent* erősen megcsonkított változatát. Ez a jogszabály szépen illusztrálja a megmaradt liberális retorika és azon mind reakciósabb intézkedések közötti ellentmondásokat, amelyek a tizenkilencedik század elején a zsidókkal szembeni Habsburg-politikát kezdték fémjelezni.⁴⁹ Sehol sem fejeződtek ki ezek a következetlenségek erősebben, mint abban az igényben, hogy a zsidók teljesítsék honpolgár katonai kötelességüket, ugyanakkor továbbra is szenvedjenek régi cselekvőképességi korlátozásoktól. A magyar zsidóság vezetői 1810-ben petíciót terjesztettek föl, amelyben a türelmi adó eltörlését kérelmezték. „A múltban a türelmi adó a katonai szolgálat alóli mentességet jelentett. E mentességből az ember arra következtetett, hogy a zsidók ennél fogva nem tekintendők honosnak, mert nem védelmezik az országot, és kizárják őket a polgár [*Bürger*] jogjaiból... Ez a nemzet [*Nation*] immár csaknem húsz esztendeje nem mentesül többé ezen kötelezettség alól; a zsidók most már éppúgy ontják a vérüket a haza védelmében, mint a keresztények. A legtöbb európai országban ebből a körülményből azt a következtetést vonják le, hogy mivel a zsidók állampolgári kötelezéseket teljesítenek, állampolgári jogokkal is föl kell ruházni őket.”⁵⁰ A kérelmezők hasztalanul érveltek. Jóval több, mint egy emberöltőnek kellett elmúlnia, hogy a türelmi rendeletet 1846-ban, az 1848–49-es forradalmak előestéjén eltöröljék. Ekkor újabb kísérlet történt az integráció teljesítetlen ígéretének valóra váltására a katonai szolgálat viszonzásaként, de erősen megváltozott körülmények között. Ezúttal nem a II. József felvilágosult abszolutizmusa alatti állampolgárság volt a tét, hanem inkább az ébredező nemzetbe való betagozódás.

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA: KOMÁROMY RUDOLF

JEGYZETEK

¹ Majer Balaban (szerk.): *Album pamiątkowy ku czci Berka Joselewicza, pułkownika wojsk polskich w 125-letnią rocznicę jego bohaterskiej śmierci 1809–1954* (Varsó, 1954); Moritz Stern: *Aus der Zeit der deutschen Befreiungskriege 1815–1815*, 5 kötet (Berlin, 1918–1938); Bernstein Béla: *Az 1848/1849-iki magyar szabadságharc és a zsidók* (Budapest, 1898); Gina Formigini: *Stella d'Italia, stella di David: gli ebrei dal Risorgimento alla Resistenza* (Milánó, 1998).

² Werner T. Angress: „Prussia's Army and the Jewish Reserve Officer Controversy Before World War I”, *Leo Baeck Institute Yearbook (LBIYB)*, 17. kötet (1972): 19–42.; ugyanő: „The German Army's 'Judenählung' of 1916”, *LBIYB*, 23. kötet (1978): 117–137.; Jacob Rosenthal: „»Zsidószámlálás« a német hadseregnél az első világháborúban” (héberül) (doktori disszertáció, Héber Egyetem, 2002); Randolph L. Brahm (szerk.): *The Wartime System of Labor Service in Hungary: Varieties of Experiences* (New York, 1995).

³ Terveim szerint a *Gal-Ed: On the History of the Jews in Poland* közeljövőben megjelenő egyik évkönyvében angol fordítással együtt kiadok a zsidók 1788-as első galíciai besorozására vonatkozó néhány kulcsfontosságú iratot.

⁴ Ehhez az állításhoz két megjegyzést kell fűzni: az egyenlőség az akkor még mindig félféudális, a jogilag differenciált rendek fenntartásához makacsul ragaszkodó társadalmon belül értendő; az állampolgárság pedig nem a modern nemzetállam kontextusában, hanem egy felvilágosult abszolutista birodalomében.

⁵ Christian Wilhelm Dohm: *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden* (Berlin, 1781). Az idézet forrása Helen Lederer angol fordítása: „Concerning the Amelioration of the Civil Status of the Jews” (gépeelt kézirat, Hebrew Union College, Cincinnati, 1957), 75. (Az eredeti, gót betűs szöveg „digitális nyomat” formában megtalálható az alábbi címen: www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/dohm/ueber – a ford.)

⁶ Utalás Henri-Baptiste Grégoire abbé művére: *Essai sur la régénération physique, morale et politique des juifs: ouvrage couronné par la Société Royale des Sciences et des Arts de Metz, le 25 août 1788* (Metz, 1789).

⁷ Archív anyagokon alapuló három fontos tanulmány a következő: Gerson Wolf: „Wie wurden die Juden in Oesterreich militärpflichtig?“, *Wiener Jahrbuch für Israeliten* 5628 (Bécs, 1868), 34–66.; Wenzel Zácek: „Zu den Anfängen der Militärflichtigkeit der Juden in Böhmen”, *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der ČSR [=JGGJČ]*, 7. kötet (1935): 365–303.; és különösen Erwin A. Schmidl: *Juden in der k. (u.) k. Armee, 1788–1918 – Jews in the Habsburg Armed Forces [=Studia Judaica Austriaca XI]* (Eisenstadt, 1989), 96–103. Sokkal tartozom ennek a remek tanulmánynak. Kiváló áttekintést ad Deák István: *Jewish Soldiers in Austro-Hungarian Society*. Leo Baeck Memorial Lecture 34 (New York, 1990). Ezzel a témával már korábban (Deák Istvánnak benyújtott) diplomadolgozatomban – „Absolutism, Hungary and the Jews: A Comparative Study of Military Conscription of the Jews in the Habsburg Lands: 1788–1815” (Columbia U., 1977) – is foglalkoztam, az azonban csak publikált forrásokon alapult.

⁸ Íme, a sorrend: Csehország (1781. október 10.); Szilézia (1781. december 15.); az olasz tartományok (jobbára meglévő kiváltságok megerősítése 1781 végén); Bécs és Alsó-Ausztria (a legismertebb, 1782. január 2.); Morvaország (1782. február 13.); Magyarország (1783. március 31.); és Galícia (1785. május 27. és

1789. május 7.). Az 1789-es galíciai *Judenpatentet* a birodalom valamennyi tartományában egyöntetű alkalmazásra szánták, ezt az intézkedést csak József idő előtti, 1790-es halála akadályozta meg. A császári rendeletek szövegét jól használhatóan összegyűjti Joseph Karniel: *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.* (Stuttgart, 1986), 547–585. József jogszabályainak néhány kulcsfontosságú darabja angol fordításban megtalálható in C. A. Macartney (szerk.): *The Habsburg and Hohenzollern Dynasties in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (New York, 1970).

⁹ Ilyen megjegyzést tett 1781 nyarán Kressl államtanácsos (*Staatsrat*), lásd A. F. Pribram (szerk.): *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien, 1526–1847 (1849)*, 2 kötet (Bécs és Lipcse, 1918), I. kötet, 443.; egy másikat pedig 1782 őszén a magyar kancellária, ezt idézi Marczali Henrik in „A magyarországi zsidók II. József korában”, *Magyar Zsidó Szemle [MZsSz]* I. (1884), 358–359.

¹⁰ *Die Juden so wie sie sind, und wie sie seyn sollen. Zweyte Auflage* (Bécs, 1781), 34–38. A füzet azt követően íródott, hogy József szándékai nyáron ismertté váltak (lásd 45), de még az első türelmirendelet őszi kibocsátása előtt. A címlap illusztrációja számos zsidó ábrázol, egyikük szuronyos karabélyt tart a vállán. Nagyobb hatást keltett Ignatz Klinger: *Über die Unnützigkeit und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böhmen und Mähren. Zweyte Auflage* (Prága, 1782). Ez a röpirat L. A. Hoffmann még 1780-ban, Mária Terézia életében írott, és 1781-ben megjelent liberális állásfoglalását (*Über die Duldung der Juden*) támadta. Klinger a második kiadásban (75) szól az első népszerűségéről, az ugyanis két nap alatt hétszáz példányban kelt el. Sokan értettek egyet Klingerrel, bár mértéktartóbban fogalmaztak. A röpiratról már 1781. október 8-án tárgyalt a cenzúrabitottság. Lásd Ludwig Singer: „Zur Geschichte der Juden in Böhmen in den letzten Jahren Josefs II. und unter Leopold II.”, *JGGJČ*, 6. kötet (1934), 245–248. A kéziratot 1781. október 20-án maga II. József hagyta jóvá. Sebastian Brunner: *Mysterien der Aufklärung* (Mainy, 1869). E mű bécsi kiadását azután 1782-ben az államtanács (*Staatsrat*) tárgyalta (1807/1782); lásd Oskar Sashegyi: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder [=Studia Historica 16]* (Budapest, 1958), 55.

¹¹ Christian Wilhelm Dohm: „Fortgesetzte Beantwortung des Einwurfs, dass die Juden nicht zu Kriegsdiensten fähig seyn würden”, in ugyanő: *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*, 2 kötet (Berlin és Stettin, 1783), II. kötet, 242.

¹² Dohm: „Concerning the Amelioration of the Civil Status of the Jews”, 75.

¹³ Lásd az alábbiakat: Mendelssohnhoz írt levele, 1781. október 23. in Alexander Altmann: „Letters from Dohm to Mendelssohn”, *Saló Wittmayer Baron Jubilee Volume* (Jeruzsálem, 1975), I. kötet (angol rész), 46.; Dohm franciául először 1782 áprilisában publikált pamfletjének függeléke: *De la réforme politique des Juifs* traduire par Jean Bernoulli, Préface et Notes de Dominique Bourel (Párizs, 1984), 111–112.; valamint Dohm válasza Schlözer bírálatára („33. Ueber die *Juden Toleranz*”, Antwort auf oben Heft LVIII, S. 250 Berlin, 5 April 1782”) in August Ludwig Schlözer: *Briefwechsel, meist historischen und politischen Inhalts*, Theil X, LV–LX. kötet (Göttingen, 1782), 279–283.

¹⁴ Dohm: „Concerning the Amelioration of the Civil Status of the Jews”, 80–83.

¹⁵ Johann David Michaelis: „Hr. Ritter Michaelis Beurtheilung: Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden von Christian Wilhelm Dohm” in Dohm: *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*, II. kötet, 44–64. Az angol fordítások lelőhe-

lye Paul R. Mendes-Flohr és Jehuda Reinharz (szerk.): *The Jew in the Modern World: A Documentary History* (New York, 1980), 38.

¹⁶ Moses Mendelssohn: „Anmerkung über diese Beurtheilung [Michaelis] von Hrn. Moses Mendelssohn” in Dohm: *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*, II. kötet, fordítás in *The Jew in the Modern World*, 43.

¹⁷ Wolf: „Wie Würden die Juden in Oesterreich militärpflichtig?”, 60–61.

¹⁸ Kriegsarchiv, Hofkriegsarchiv, Bécs [a továbbiakban KA, HKR] 1785-16-887; Schmidl: *Jews in Habsburg Armed Forces*, 100–102.

¹⁹ „...würden die Juden sich selbst ihr Gesetz aber wegsetzen, so würde dadurch ein Euer Majestät Gesinnungen und Anordnungen grad entgegengesetztes Kennzeichen von dem Toleranzsystem sich veroffenbaren, dass derlei Juden eigentlich gar keine Religion haben.” (Ha azonban maguk a zsidók tennék félre törvényüket, azáltal a türelmi rendszernek Felséged elgondolásaival és rendelkezéseivel egyenest szemben álló ismertetőjegy nyilvánulna meg, miszerint ezen zsidók tulajdonképpen egyáltalán nem is vallásosak.) 1788. április 8., Hadik a kancelláriához, KA HKR 1788-47-326.

²⁰ József két igen hasonló császári határozatot adott ki 1788. április végén, illetve június 20-án, az utóbbit az új galíciai *Judenpatent* sorozásról szóló 52. cikkelyként. A szöveget lásd Singer: „Zur Geschichte der Juden in Böhmen”, 205–206.

²¹ H. Bernstein, Chaim Margolis és Juda Lebel Meyerhoffer galíciai küldöttek petíciója, Bécs, 1788. július 10., KA HKR 1788-47-563, Beilage.

²² „Ohne weitere modalitäten soll der Jud als Mensch, als Mitbürger zu allem denjenigen verwendet werden, was jedem anderen obliegt, seine religion wird dadurch nicht gekränkt, weil ihm freigelassen werden muß das zu essen, was er will und er zu nichts anderem am Sabbath verhalten werden muß, als was die Noth fordert und was auch der Krist am Sonntag zu thun schuldig ist.” Singer: „Zur Geschichte der Juden in Böhmen”, 239. A passzust magukban foglaló egyéb törvényhozási dokumentumok közé tartozik a magyarországi helytartóságnak (*Statthaltereii*) 1788. szeptember 1-jén a magyarországi zsidóság petíciójára adott válasza in *MZsSz XV* (1898), 91–92.

²³ Schmidl: *Jews in the Habsburg Armed Forces*, 107–111.

²⁴ „*Siebtentens* hätte der jüdische Konskriptionsstand wenn auch dessen zum Militar abgebende Individuen sich auf die vortrefflichste Art in Allerhöchsten Herrendiensten, und ihrer Konduite ausgezeichneten, so wenig Aussichten zu einem Avancement, als sie im Zivilstaate...” (Hetedszer, még ha a zsidó sorállomány a legkiválóbb, legkimagaslóbb szolgálattal és magaviselettel tűnne ki, ezeknek a hadsereg rendelkezésére bocsátandó egyéneknek akkor is éppolyan kevés kilátásuk lenne előlépésre, mint civilként...) A galíciai küldöttek petíciója, 1788. július 10., KA HKR 1788-47-563, Beilage.

²⁵ Hadik a kancelláriának, 1788. április 8., KA HKR 1788-47-326.

²⁶ „Das Besorgnis, dass sie keine Beförderungsaussicht haben. Nachdem Euer Majestät den Juden, die Fähigkeit zu allen Aemtern, wie Kristen zu gelangen gnädigst ertheilen haben, so versteht sich von selbst, dass ihnen auch in dem Militarfach alle jene Behohnungen bevorstehen, auf welche das Verdienst anderer Glaubensgenossen Anspruch hat.” Kollowrat Józsefnek, 1788. augusztus 18., Magyar Országos Levéltár. A 39 Magyar Kancellária. Acta Generalia 14918/1788. Kollowrat nyilván József júniusi döntésére utal, amelyben engedélyezte, hogy zsidók megyei orvosokként szolgáljanak. Lásd alább.

²⁷ „The Toleration Patent” in Macartney: *Habsburg and Hohenzollern Dynasties*, 157.

²⁸ *Vorwoche Zeitung*, 1789. június 13., idézi Ludwig Geiger: „Vor hundert Jahre”, *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, 3. kötet (1889), 187. Nem világos, mennyire megbízható ez a híradás. Erwin Schmidl a levéltárakban egyetlen kézzelfogható példát talált arra, hogy egy zsidó 1789-ben tisztí kinevezésért folyamodott, és őt is elutasították. A prágai Moyses Zier korábban zászlósként szolgált Kelet-Indiában. Lásd Schmidl: *Jews in the Habsburg Armed Forces*, 114.

²⁹ Az alábbi kérdést tették föl: vannak-e eszközök arra, hogy a franciaországi zsidókat boldogabbá és hasznosabbá tegyék? Az akadémia elnöke, Pierre-Louis Roederer konkrét útmutatást adott a vetélkedőknek, hogy vizsgálják meg, „milyen hatásokkal jártak a szomszédos országokban nemrégiben a javukra hozott jogszabályok, és milyen következtetés vonható le ezekből”. Lásd Abraham Cahen: „L’émancipation des Juifs devant la société royale des sciences et des arts de Metz en 1787 et M. Roederer”, *Revue des études juives*, 1. kötet (1880), 99. Az idézet angol fordításban közli Frances Malino: „Attitudes toward Jewish Communal Autonomy in Prerevolutionary France”, in Frances Malino és Phyllis Cohen Albert (szerk.): *Essays in Modern Jewish History: A Tribute to Ben Halpern* (Madison, WI, 1982), 101.

³⁰ Zalkind Hourwitz: *Apologie des Juifs en réponse à la question: est-il des moyens de rendre les Juifs plus heureux et plus utiles en France?* (Párizs, 1788), 36–39.

³¹ Kétségtől a trieszti zsidóság levelére utal, amelyet a *Hameawezef* berlini héber folyóirat tett közzé. Grégoire azt sürgette, a zsidókat osszák szét a különféle alakulatokba, hogy a „szükség, példamutatás és ártatlan csipelődés” idővel elköptassa előítéleteiket. Grégoire abbé tanulmánya, az *Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs* mind a tizenyolc fejezetét e kérdésnek szentelte.

³² A galíciai küldöttek, a brodyi Hirsh Bernstein és a lemergi Chaim Margolis levele a mantovai zsidó hitközséghez, 1788. június 17., a Zsidó Nép Történetének Központi Levéltára (CAHJP), Jeruzsálem, HM 5193 mikrofilm, JCA Filza 216, 1. dok. Tudtommal a galíciai dokumentumnak ez az eddig fellelt egyetlen változata, és először Shlomo Simonsohn hivatkozott rá: *History of the Jews in the Duchy of Mantua* (Jeruzsálem, 1977), 475., 501. jegyzet. Köszönettel tartozom Lois Dubinnak, amiért szíveskedett fölhívni a figyelmemet erre a fontos forrásműre. A trieszti zsidók jobban ismert, publikált válasza vélhetőleg e levél egy variánsa. Egy rokonszenvező galíciai hivatalnok egy emberöltővel később ezt írta: „Elvándorlás, általános bűjt, bűnbánat és küldöttségek Bécsbe mentése volt az azonnali reakció.” Lásd Michael Stöger: *Darstellung der gesetzlichen Verfassung der galizischen Judenschaft*, 2 kötet (Lemberg, Przemysl, Stanisławów és Tarnów, 1833), 2. kötet, 65.

³³ A. Wojtowski: *Die Politik der preussischen Regierung gegenüber den polnischen Juden*, 18, idézi F. Friedman: *Die galizischen Juden im Kampfe um ihre Gleichberechtigung (1848–1868)* (Majna-Frankfurt, 1929), 130., 2. jegyzet. A Tarnopoli és a Rzeszówi járásban csak két újoncot találtak a százfős létszámkeret kitöltésére, és ez a kető is lengyelországi zsidó csavargó volt. Majer Balaban: *Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej krakowskiej, 1772–1868* (Lemberg, 1916), 37. „Csehországban nemegyszer találkozik az ember jómódú szülők fiaival, akik különféle helyekre vándoroltak” – írta Saul Ascher. Lásd név nélkül megjelent művét: *Bemerkungen über die bürgerliche Verbesserung der Juden veranlasst bei der Frage: Soll der Jude Soldat werden?* (Odera-Frankfurt, 1788), 35., e. Egy ilyen esetről

számolt be emlékirataiban a volt frankista Moses Porges (Leopold Porges von Portheim), akit 1798-ban tizenhét esztendősen csempészték Prágából Szászországba. „Az 1798-as általános újoncszedés miatt, amelynek során fiatalembereket éjnek éjadján az ágyból rángattak ki, ismerősöknél (Salomon Brandeis) kellett elrejtőzöm, és néhány hét múltán, a veszélyt elkerülendő, elhatározotott, hogy vándoroljak ki Németországba.” C. Seligmann: „Eine Wallfahrt nach Offenbach: Zur Geschichte der Jakob Frankschen Bewegung”, *Frankfurter israelitisches Gemeindeblatt*, vol. 10 (1932), 121. (Vegyük észre, hogy a Porges család a katonai ügyek iránti frankista lelkesedés ellenére ugyanúgy reagált, mint más zsidók.) Ascher Lehmann (szül. 1769) memoárjában szintén életszerű leírást adott a prágai sorozásról. Lásd Monika Richarz (szerk.): *Jewish Life in Germany* (Bloomington, IN, 1991), 57.

³⁴ Ascher: *Bemerkungen über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, e jegyzet.

³⁵ A brodyi incidenst leírja Carl Feyerabend: *Cosmopolitische Wanderungen durch Preussen, ... Gallizien und Schlesien in den Jahren 1795 bis 1798* (Germanien [Danzig], 1803), IV/2. kötet, 55. A teljes bekezdést idézi Wolfgang Häusler: *Das galizische Judentum in der Habsburgermonarchie im Lichte der zeitgenössischen Publizistik und Revidierliteratur von 1772–1848* (München, 1979), 64–65., és hivatkozik rá Stanisław Schnür-Pełowski: *Cudzoziemcy w Galicji, 1787* (Krakkó, 1898), 112., valamint A. Y. Brawer: *Galicja és zsidói* (héberül) (Jeruzsálem, 1956), 183–184.

³⁶ *Schreiben eines Rabbi aus Gradiska zur Entscheidung, dass die Jüdische Religion dem Kriegsdienste nicht im mindesten widerspreche. Aus dem Hebräischen treu übersetzt...* (Bécs, 1788), 6–7., 17.

³⁷ A galíciai küldöttek levele a mantovai zsidó hitközséghez, 1788. június 17., CAHJP, HM 5193, JCA Filza 216, 1. dok.

³⁸ A *mázkilok* katonai behívást támogató legfontosabb megnyilatkozásai közé tartoznak az alábbiak: egy névtelen *mázkil* levele a galíciai zsidósághoz in *Hameaszef*, 5. kötet (1787/1788), 331–334.; a trieszti hitközség „rabbijainak” levele, 1788. június 30. (az aláírók valójában laikus vezetők: Moshe Levi, Abraham ben Josef Morpurgo és Elia ben Moshe Luzzatto a rabbi nevében) in *Hameaszef*, 4. kötet, (1787/1788), 386–388. (a keltezés az eredetiről hiányzik, a levélnek a mantovai zsidó hitközségi levéltárban őrzött másolatáról való); a „gradiskai rabbi” (szinte bizonyosan Eliah Morpurgo) 1788. július 14-én aláírt röpirata: *Schreiben eines Rabbi aus Gradiska*; Morpurgo egy egészen más szellemenben, 1788. szeptember 3-án frott levele in Y. Ch. Jare: „Levél népemnek Elia Morpurgótól” (héberül), *Haolám*, 1. kötet (1907), 37–37.; O. E. King: *Soll der Jude Soldat werden? Unparteiisch beantwortet. Sammt einer authentischen Beilage von der Triester Judengemeinde* (Bécs, 1788), amely német fordításban mellékeli a trieszti levelet; valamint Raphael Joel Basch, Moses Fischer, Joachim Lucka Lederer és Samuel Levi (továbbá Gerson Wolf: *Ben Chananja*, 5. kötet [1861], 62. szerint Baruch Jeitteles) prágai *mázkilok* 1790. november 26-án kelt petíciója II. Lipóthoz in Singer: „Zur Geschichte der Juden in Böhmen”, 219. kk.

³⁹ Abraham Trebitsch: *Korot baitim* (Az idők krónikája) (Brünn, 1801), 59. szakasz.

⁴⁰ Jare: „Levél népemnek Elia Morpurgótól”

⁴¹ Jare: „Levél népemnek Elia Morpurgótól”; Saul Ascher: *Bemerkungen über die bürgerliche Verbesserung der Juden*; N. M. Gelber: „Mendel Lefin-Satanower és javaslata a nagy szejmben a lengyelországi zsidók helyzetének jobbítására” (héberül) in *Abraham Weiss Jubilee Volume* (New York, 1964), 297., 3. cikkely.

⁴² „...den Unterschied, den die Gesetzgebung bisher zwischen christlichen und jüdischen Untertanen beobachtet hat, aufzugeben und den in Galizien wohnenden Juden all Begünstigungen und Rechte zu gewähren, deren sich unsere übrigen Untertanen zu erfreuen haben. In allgemeinen also soll die galizische Judenschaft von nun an in Rechten sowohl als Pflichten vollkommen wie andere Untertanen angesehen.” (...a megkülönböztetéssel, amelyet a törvényalkotás eddigéig a keresztény és a zsidó alattvalók között tett, felhagyunk, és a Galiciában lakó zsidókat mindazon kedvezményekben és jogokban részeltetjük, amelyeknek egyéb alattvalóink örvendenek. Általában tehát a galíciai zsidóság mostantól mind jogait, mind kötelességeit illetően egészen úgy tekintendő, mint más alattvalók.) A galíciai *Judenpatent* bevezető összefoglalása, 1789. május 7. A helyi közönségi ügyekre vonatkozó választójogot és választhatóságot illetően lásd 16. §; a harcoló alakulatok önkénteseinek tárgyában lásd 49. §; Josef Karniel: „Das Toleranzpatent Kaiser Josephs II. für die Juden Galiziens und Lodomeriens”, *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 11. kötet (1982), 75., 78., 87.

⁴³ Több petíció is készült, mindet ugyanabban a hónapban keltezték. A legrészletesebbet Samuel Landau, Marcus Karpeles és Seligman Kalmus nyújtották be 1790. május 21-én, Singer: „Zur Geschichte der Juden in Böhmen”, 215–216.

⁴⁴ Lásd az 1790. június 2-i és november 26-i petíciót ugyanott, 217–218., 229–232.

⁴⁵ A franciaországi vita 1789 augusztusában kezdődött, és 1790 áprilisáig húzódott. Eliahu Tscherikower: *Jebudim beivot mahapekba* (Tel-Aviv, 1957), 78–85., 91–97. és Arthur Hertzberg: *The French Enlightenment and the Jews* (New York, 1968), 344–348. Konzervatívok és *mázkilok* 1796-ban a Batáviai Köztársaságban is vitáztak a hitközségi öngazgatáson és az emancipáción. Lásd Herbert Bloom: „Felix Libertate and the Emancipation of Dutch Jewry”, in *Essays on Jewish Life and Thought, Presented in Honor of Salo Wittmayer Baron* (New York, 1959); Menachem Eljakiem Bolle: *De opheffing van de autonomie der kehillot (joodse gemeenten) in Nederland, 1796* (Amsterdam, 1960); valamint S. E. Bloemgarten: „De Amsterdamse Joden gedurende de eerte jaren van de Bataafse Republiek (1795–98)”, *Studia Roentaliana*, 1. kötet (1967), 49–60.

⁴⁶ Franz Josef Jekel: *Poblen Staatsveränderungen und letzte Verfassung*, 3 kötet (Bécs, 1803), 2. kötet, 58.; *Der Jude*, 1. kötet (1832), 208., valamint a bécsi zsidóság 1821. december 31-i petíciója in Sigmund Husserl: *Gründungsgeschichte der Stadt-Tempels der israel. Kulturgemeinde Wien* (Vienna–Leipzig, 1906), 51. E számadatok bővebb kifejtését lásd doktori disszertációmban „A szakadás gyökerei a magyar zsidóságban: kulturális és társadalmi változások II. József uralkodásától az 1848-as forradalom előestéjéig” (héberül) (Héber Egyetem, 1985), 105–108.

⁴⁷ Michael Stanislawski: *Tsar Nicholas and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825–1855* (Philadelphia, 1983), 13–14.

⁴⁸ Marc Saperstein: „War and Patriotism in Sermons to Central European Jews: 1756–1815”, *LBIYB*, 38. kötet (1993), 3–14.

⁴⁹ A csehországi zsidóság ügynevezett *Systemalpatentjéhez* lásd Simon Adler: „Das Judenpatent von 1797”, *JGGJC*, 5. kötet (1933), 199–229. Az 1789-es galíciai *Judenpatenttel* való összehasonlításhoz lásd Singer: „Zur Geschichte der Juden in Böhmen”, 273–277.

50. I. Reich: „Rosenthal Eliah”, *Beth-El* (Pest, 1867), 2. kötet, 1. rész, 87.